

Зарубіжна література

Наталія Любарець

РЕЦЕПЦІЯ ПРОЗИ ВІРДЖИНІ ВУЛФ У РОМАНІ МАЙКЛА КАННІНГЕМА “ГОДИНИ”

Новаторський за задумом і стилем роман англійської письменниці Вірджинії Вулф “Місіс Деллоуей” (1925) — один із класичних творів англійського модернізму. Щоправда, на думку теоретика літератури й романіста Е.М. Форстера, сучасника та співвітчизника В.Вулф, створені нею персонажі, “навіть промальовані ледве помітними штрихами чи наділені фантастичними рисами”, “живуть” у романі, проте “варто перегорнути сторінку і вони вже нічого нам не говорять, як, між іншим, і один одному”¹. Виняток, стверджує дослідник, становлять лише містер і місіс Ремзі з “До маяка”, Рейчел із “Подорожі назовні” та Клариса з “Місіс Деллоуей”.

Водночас сучасний американський письменник Майкл Каннінгем у романі “Години” (1998) довів “життєвість” твору В.Вулф “Місіс Деллоуей”, актуалізував його проблематику та функціональність композиційних принципів. Сенсаційний роман М.Каннінгема було визнано кращою книжкою року за рейтингами багатьох відомих видань (“Нью-Йорк Таймс”, “Лос Анджелес Таймс” тощо), а автора нагороджено Пулітцерівською премією. У 2002 р. режисер Стівен Долдрі зняв за сюжетом роману фільм, який дев’ять разів номінувався на “Оскара” (Ніколь Кідман, яка зіграла в ньому місіс Вулф, отримала премію за кращу жіночу роль). В Україні з творчістю Майкла Каннінгема знайомі поки що мало. Жодна з його книжок, як, до речі, і романи В.Вулф, не перекладена українською мовою, а російською можна прочитати лише “Години” та один із ранніх творів письменника “Будинок на краю світу” (1990). Отож пропонувана стаття покликана певною мірою заповнити цю лакуну.

Роман В.Вулф “Місіс Деллоуей” становить собою класичний для психологічної прози текст, в якому протягом одного дня розгортаються кілька сюжетних ліній, у центрі яких перебуває одна й та сама героїня. Авторка, занурившись у світ душевних переживань персонажів, у їхні спогади та глибини підсвідомості, фіксує враження, отримані ними впродовж одного дня. Така форма оповіді відповідає творчим концепціям В.Вулф, згідно з якими істинними, вартими зображення бувають лише “міриади вражень”, що їх отримує “звичайна свідомість у звичайний день”² (тут і далі переклад мій. Н.Л.).

М.Каннінгем наслідує ідею значущості одного вихопленого з життя дня, але поступово розгортає її у трьох сюжетних лініях, однією з героїнь яких стає сама Вірджинія Вулф. З метою увиразнення творчої особистості письменниці автор ретельно опрацьовував біографічні та літературно-критичні матеріали (у “Нотатках про джерела” він зазначає, що підійшов досить виважено до зображення персонажів із оточення місіс Вулф, які мають реальних прототипів, і наводить перелік використаних праць)³. Справді, у романі подаються достовірні портрети Вірджинії та Ванесси, згадується домашнє прізвище письменниці — “коза”; як і в житті, у романі М.Каннінгема місіс Вулф любить поміркувати вголос. Художня обробка її передсмертної записки та деякі інші деталі також підтверджують обізнаність автора.

¹ Форстер Э.М. Избранное. — Ленинград, 1977. — С. 303—304.

² Woolf V. Modern Fiction // Woolf V. Mrs. Dalloway and Essays. M., 1984. — P.264.

³ Cunningham M. The Hours. — New-York, 1998. — P.229-230.

Не випадковий і вибір М.Каннінґемом імен двох інших героїнь — редакторки американського видавництва Клариси Воган та домогосподарки місіс Браун, що викликають як особистісні, так і літературні алюзії. За свідченням біографів, прізвище Воган мала кузина письменниці Мейдж, в яку вона була закохана. На думку Джона Леманна, англійського поета, дослідника творчості та біографа Вірджинії Вулф, саме Воган могла бути прототипом образу Саллі Сеттон з роману “Місіс Деллоуей”⁴. У “Годинях” М.Каннінґем обігрує ці твердження і створює подружню пару Кларисса — Саллі, подвійно закодовуючи деталі біографії та творчості Вулф.

В імені американської домогосподарки місіс Браун також наявні щонайменше два рівні прочитання. Один із них пов’язаний з есеїстикою Вулф. У програмному есе “Містер Беннет та місіс Браун” образ збентеженої незаможної літньої пані набуває символічного значення — це “демон” письменника, який шепоче йому на вухо: “Мене звати Браун. Упіймай мене, якщо можеш”⁵, це “вічна... людська натура”⁶, яка потребує вираження. Зв’язок між місіс Браун з есе В.Вулф і місіс Браун з роману М.Каннінґема посилюється у фіналі “Годин”. Стомлена життям, скупа на емоції, літня Лора Браун долала довгий шлях, щоб розділити радість сина, але потрапила на його похорон. Цим вона нагадує місіс Браун, що в есе В.Вулф також вирушила в дорогу до свого сина чи доньки і крадькома витирала хусточкою очі.

Ініціали Лори Браун — Л.Б. — викликають літературну алюзію образу художниці Лілі Бріско з роману “До маяка”. Підставою для проведення такої паралелі служить прагнення Лори реалізувати власні творчі інтенції. “Книжковий хробак”, як називає себе персонаж М.Каннінґема, зосереджується на пошуку в собі схожості з романісткою Вулф та її персонажем Кларисою Деллоуей. Вихід творчій енергії в лінії Лори дає підготовка до святкової вечері. Місіс Лора Браун розкладає на білій накрохмаленій скатертині тарілки й виделки і, “здається, вона раптом досягає успіху в останню хвилину; так митець напевно накладає останній кольоровий мазок на полотно й рятує його від безладу, так письменник записує рядок, що висвітлює приховані образи та симетрію у драмі”⁷. Каннінґемів текст перегукується з фінальною сценою роману “До маяка”, в якій Лілі Бріско вдається останнім штрихом досягнути довершеності власної картини.

До пошуку інтертекстуальних паралелей стимулює читача збереження моделі хронотопу. Як і англійська письменниця, Каннінґем визначає рік і місце події кожного плану оповіді: для Вірджинії Вулф, героїні його роману, це 1923 рік (у пролозі згадується також фатальний для письменниці 1941 рік), Річмонд, передмістя Лондона; для Лори Браун — 1949 рік, Лос-Анджелес; для Клариси Воган — кінець ХХ століття (можливо, судячи з віку Клариси та Річарда, 1999 рік), Нью-Йорк. Сюжетні колізії трьох планів оповіді об’єднує роман “Місіс Деллоуей”, задум якого полонив творчу уяву головної героїні “Годин”. У центральному образі свого твору вона прагне художньо реалізувати власні потреби (любов до Лондона, кохання до дівчини тощо).

Автор фіксує увагу на процесі творення модерного тексту, висвітлює дилеми модерної свідомості. Розмірковуючи над художнім розв’язанням проблеми самогубства Клариси, Вулф доходить висновку, що героїня її твору — “не наречена смерті”, а “ложе, на яке кладуть наречену”⁸. Так постає ідея зобразити в романі ще одного персонажа — Септімуса Воррена Сміта: “Вірджинія уявляє... когось сильного тілом, але хворобливого душею, когось із відтінком геніальності, із присмаком поезії, розтрощеного під колесами світу, війни, уряду та лікарів; когось, хто, за термінологією професіоналів, божевільний, адже ця людина в усьому бачить якесь значення, знає, що дерева здатні відчувати, а горобці співають грецькою”⁹. Думки місіс Вулф постійно повертаються до твору, над яким вона працює.

⁴ Див.: *Lebmann J. Virginia Woolf. — New-York, 1999. — P. 15.*

⁵ *Woolf V. Mr. Bennett and Mrs. Brown. — P.268.*

⁶ *Ibid. — P.281.*

⁷ *Cunningham M. The Hours. — P.207.*

⁸ *Ibid. — P.121.*

⁹ *Ibid. — P.211.*

Інший персонаж роману “Години”, Лора Браун, читає “Місіс Деллоуей”. Самогубство і талант Вулф справляють на неї однаково сильне враження. Модерний текст викликає підсвідоме бажання змінити модус свого існування, позбутись нав’язаних ролей. Відчуваючи, що стомилась бути “ідеальною” дружиною, Лора навіть думає покінчити з життям, але не наважується на цей крок.

Третя героїня Каннінгема, Клариса Воган (або місіс Деллоуей, як її називає Річард), існує не у світі творення чи рецепції художнього твору, а проживає день із життя героїні роману Вулф. Долаючи простір сучасного Нью-Йорка, вона повторює шлях лондонської Клариси. Каннінгем зберігає цілі сюжетні ходи з прикметними деталями оповіді та послідовно проектує систему персонажів роману Вулф на сюжетну лінію Клариси Воган. Скажімо, обидві Клариси йдуть зранку до квіткового магазину, де й чують гучний звук із вулиці, схожий на вибух чи постріл. Вони визирають у вікно, щоб побачити “тінь знаменитості” (в англійському романі — прем’єр-міністра чи члена королівської родини, а у творі Кеннігема — відомої американської кінозірки, чим американський автор не просто фіксує зміну соціальних пріоритетів, а й урівнює у статусі політиків й акторів).

Однак цим паралелі між Кларисами, як і між романами, не вичерпуються. Дорогою додому обидві жінки зустрічають спільного знайомого (Х’ю Вітбред — Волтер Харді). До обох несподівано навідується “гість із минулого”. У “Місіс Деллоуей” — це Пітер Волш, який колись прагнув здобути руку й серце Клариси, а в “Годинях” — Луїс, суперник героїні в боротьбі за Річарда. Спільне в персонажів і відчуття того, що в юності вони були щасливими. Обидві Клариси мають доньок, із якими їм важко порозумітись і які приятелюють із неприємними для матерів учительками, прізвища яких в обох творах доволі промовисті: у “Місіс Деллоуей” — Кілман, що співзвучне англійському виразу “вбити людину”, а в “Годинях” — Крулл (англ. “cruel” “жорстокий”). Водночас властива Каннінгему апологія одностатевого кохання вносить певні корективи в текст, який дедалі більше сприймається як свідомо трансформація мотивів роману англійської письменниці та гра з ними.

Проблеми, порушені в “Годинях”, пов’язані з основними темами творчості Вулф, центральна з яких — тема смерті¹⁰. Відчуття смерті як порятунку й подвигу постійно супроводжувала письменницю. Усе життя вона боролася з хворобою, переживаючи один психічний розлад за іншим, але зрештою добровільно полишила світ. Саме цей епізод відтворив Каннінгем у пролозі до свого твору. Самогубство місіс Вулф подається тут як свідомий вчинок людини, що балансує між двома світами й розуміє абсурдність і неможливість такого існування. Подібний свідомий вибір робить хворий Річард, не в змозі протистояти смерті, що вже “обступила його з усіх боків”¹¹.

Для Лори Браун самогубство неможливе не тільки тому, що вона не має божевільно відчайдушної сміливості місіс Вулф та Річарда. Подібно до місіс Деллоуей з роману Вулф, Лора — не “наречена смерті”. Вона потребує втечі від реальності, а не випадання з буття, і згодом просто залишить свого чоловіка та двох дітей. Каннінгем не дає прямої оцінки такому вчинку, але у фіналі роману своєрідно реалізує метафору “ложа смерті”: читач дізнається, що життя місіс Браун викуплене смертю її чоловіка, якого здолав рак печінки, доньки, яка загинула в автокатастрофі, та сина, що викинувся з вікна. Їхні смерті Каннінгем не деталізує і не мотивує, а читач сприймає як звичайні факти хроніки. У тексті немає жодної згадки щодо впливу цих подій на свідомість місіс Браун. Характер такого потрактування свідчить, що письменник відходить від традиції Вулф у сприйнятті та зображенні смерті як вершини екзистенційного вибору персонажа, схилаючись

¹⁰ Любафець Н.О. Мотив смерті в романі Вірджинії Вулф “Хвилі” // *Мовні і концептуальні картини світу*. — №7. — К., 2002. — С. 322.

¹¹ *Cunningham M.* The Hours. — P. 198.

натомість до постмодерного уявлення про смерть як про перманентний атрибут існування людства.

Рецепція манери англійської модерністки виявляється в Каннінгема також у введенні в текст двох персонажів, що моделюють одну свідомість. Вірджинія Вулф і Річард Браун у “Годинах”, подібно до Клариси та Септімуса в “Місіс Деллоуей”, виступають як дві проєкції одного образу, що, зрештою, віддзеркалює постать самої Вірджинії Вулф. Зв’язок між Кларисою Воган і Річардом умотивований на рівні деталей. Автор акцентує увагу на подібності їхніх професійних зацікавлень (обоє — письменники), спорідненості душевної організації (слова з передсмертної записки Вірджинії Вулф будуть останніми словами, які промовить Річард до Клариси: “Не думаю, що двоє людей могли б бути щасливішими, ніж були ми”). Обоє, як і сама письменниця, у моменти психічного розладу чують спів давньогрецькою мовою.

Як варіанти однієї моделі свідомості постають не лише місіс Вулф та Річард Браун. Кожен центральний жіночий персонаж “Годин” — це певна проєкція Клариси Деллоуей з роману Вулф. Каннінгем створює подібні умови для розкриття внутрішнього світу трьох своїх героїнь. У кожній з них існує свій варіант “вечірного прийому” та спровокованої ним напруги. До місіс Вулф має завітати сестра Ванесса з дітьми і вона хоче пригостити їх чаєм із прянощами, у зв’язку з чим кухарка їде до Лондона, проте Ванесса прибула передчасно. Місіс Браун до дня народження чоловіка випікає святковий пиріг, але він виходить невдалим і жінка викидає його у сміття. Місіс Деллоуей з нагоди присудження Річарду літературної премії готує справжній світський раут, але він не відбувається у зв’язку зі смертю основного фігуранта. Із роману “Місіс Деллоуей” запозичений Каннінгемом і “сакральний” поцілунок: Вірджинія цілує свою сестру, Лора бездітну сусідку Кітті, а Клариса згадує поцілунки Річарда. Імплікована в багатьох колізіях твору постмодерна іронія тут стає цілком очевидною.

Варто звернути увагу й на такий аспект творчого пошуку Каннінгема, як відтворення часу, що був одним із основних і для Вірджинії Вулф. Навіть назву роману “Години”, що, як зазначала Є. Генієва, відображала “важливість проблеми часу (лінійного, механічного та багатовимірного, психологічного) для всієї оповідної структури роману”¹², він запозичує в англійської письменниці (за початковим задумом так мав називатися роман В.Вулф). У неї ж запозичує Каннінгем і концепцію “психологічного” часу персонажів, що розгортається в їхніх ремінісценціях; водночас “механічний” час, означений у “Місіс Деллоуей” передзвонком Біг Бена, змінює маркування американського письменника, можливо, щоб не перенасичувати текст.

Місіс Вулф постійно переймається питаннями, пов’язаними з часом: то її цікавить розклад руху потягів до Лондона, то година, коли має приїхати сестра. Місіс Браун стурбована тим, чи вистачить часу, щоб “утекти” з міста, повернутись, забрати дитину від сусідки і спекти інший пиріг, поки чоловік працює. Місіс Деллоуей тримає на контролі час доставки продуктів, нагадує іншим про “вечірку о п’ятій”. Час у Каннінгема стає тією субстанцією, що міцно прив’язує людей до реальності. Сприйняття часу як одностороннього руху служить водночас і для розмежування норм функціонування свідомості та божевілля. Для Клариси минуле й майбутнє рівнозначні теперішньому, але існують паралельно (вона згадує дівочі роки, своє кохання до Річарда, а також “бачить” свою вісімнадцятилітню доньку то дівчиною, то дорослою жінкою). Для Річарда минуле невід’ємне від теперішнього. Саме це він і намагається пояснити Кларисі під час одного з діалогів, коли згадує її цілунок, який відбувається “в тому теперішньому” і “в цьому теперішньому”. “Ми люди середнього віку і ми молоді коханці, які стоять біля ставу. Ми все й одразу”¹³. Каннінгем чутливо сприймає модерну рецепцію художнього часу Вулф, адже

¹² Генієва Е.Ю. Mrs. Dalloway // Woolf V. Mrs. Dalloway and Essays. — М, 1984. — P. 311.

¹³ Cunningham M. The Hours. — P. 66-67.

американській традиції модернізму близька ідея часової поліфонії, що засвідчує відомий вислів В.Фолкнера: “Минуле фактично не існує як деяке “було”, воно перейшло в “є”. Минуле в кожному чоловікові, у кожній жінці, у кожному моменті”¹⁴.

Водночас концепція часу в романі Каннінгема “Години” — це відхід від традицій Вірджинії Вулф, зумовлений іншими естетичними вимогами. Домінанта прискороного руху часу, коли одна подія стрімко перетікає в іншу, змусила автора збільшити тривалість “моменту” бачення Вулф. У сучасному світі майже неможливо вихопити “мить”, що дала б можливість дослідити, як закликала англійська письменниця “звичайну свідомість у звичайний день”. Миттєвості одкровенень, “бачення”, справжнього життя уподібнились годинам, що рідко випадають нам у круговерті щоденних клопотів. Як зазначить наприкінці роману Клариса Воган, “для заспокоєння залишається лише це: година тут чи там, коли наші життя, здається, усупереч усім шансам та сподіванням, розкриваються й дають нам усе, що ми будь-коли уявляли, хоча всі, окрім дітей (а, можливо, навіть і вони), знають, що ці години неминуче зміняться іншими, темнішими та важчими”¹⁵. На сучасному порубіжжі епох висловлені майже століття тому думки про необхідність зупинитись і знайти час для пізнання світу й себе, не втрачають своєї актуальності.

Суголося творчих позицій М.Каннінгема та В.Вулф засвідчує також творче завдання, сформульоване Вулф під час роботи над “Місіс Деллоуей”, яке стало одним із епіграфів до роману “Години”: “У мене немає часу, щоб описати плани. Мені слід багато сказати... про моє відкриття: як я викопую чудові печери позаду моїх персонажів. Я думаю, це дає саме те, чого я хочу: гуманність, гумор, глибину. Ідея полягає в тому, що печери повинні з’єднуватись і кожна виходити на денне світло в певний момент”¹⁶. Сильові відкриття Вулф — її “печери”, в яких заховалось минуле та причаїлось майбутнє персонажів, її “тунелі”¹⁷, завдяки яким минуле постає як окремі “вкраплення” в текст, — були засвоєні і творчо опрацьовані Каннінгемом. Скажімо, лише наприкінці “Годин” відбувається “з’єднання тунелів” та ідентифікація персонажа, який існує у двох планах оповіді. Коли, схилившись над тілом самогубця, Клариса називає свого друга повним ім’ям (Річард Вортінгтон Браун), читач розуміє, що це той маленький Річчі, чутлива дитина місіс Браун, яку вона хотіла залишити назавжди такого ж літнього ранку п’ятдесят років тому.

Роман “Місіс Деллоуей” В.Вулф, як і “Улісс” Дж. Джойса, породжений лабіринтом міста. Персонажі цих модерних творів подорожують Лондоном і Дубліном, що відтворені з топографічною точністю. Водночас часопростір у романі Вулф метафорично передає сам процес творчості, людського пошуку. Персонажі мандрують лабіринтами Лондона, дошукуючись світоглядних засад екзистенційної свідомості.

Автор “Годин” послуговується постмодерною категорією ризоми, яку італійський теоретик літератури й письменник У. Еко охарактеризував як своєрідний прообраз лабіринту. Текстуально ризома в Каннінгема реалізується шляхом переходу з одного плану в інший таких образів-символів, як жовті троянди й годинник та лейтмотивів смерті і невдачі.

Серед ще не згаданих стильових доміант “Місіс Деллоуей”, які актуалізував Каннінгем, варто назвати й ритмічне чергування планів оповіді та повтори. У “Годинах” назви розділів відповідають трьом сюжетним лініям, що взаємопереплітаються: “Місіс Вулф”, “Місіс Деллоуей”, “Місіс Браун”. У їх ритмічному чергуванні прочитується наслідування Каннінгемом моделі організації художнього тексту, реалізованої Вулф у романах “До маяка” та “Хвилі”. Чергування епізодів утворює схематичний візерунок із певними елементами симетрії (див.

¹⁴ Фолкнер в Виргинском университете (Беседы со студентами и преподавателями) // Фолкнер У. Статьи, речи, интервью, письму. — М.: Радуга, 1985. — С. 296-297.

¹⁵ *Cunningham M.* The Hours. — P.225.

¹⁶ *Woolf V.* The Diary of Virginia Woolf. — L., 1978. — Vol. II. — P.263.

¹⁷ Докладніше див.: *Ibid.* — P. 272.

¹⁸ *Woolf V.* Mrs Dalloway. — New-York, 1996. — P.213.

¹⁹ Жлуктенко Н.Ю. Английский психологический роман XX века. — К., 1988. — С.111.

схему), що налаштовує читача на вдумливіше прочитання, спонукає до проведення паралелей між центральними персонажами. Перефразувачи Вулф, зазначимо, що зміна планів оповіді нагадує роботу маяка, промінь якого ковзає по “печерах” і висвітлює майбутнє та минуле, що зачалися в них.

Схема чергування планів оповіді в романі “Години” М. Каннінгема

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Д		*			*				*			*			*		*		*				*
В	*		*			*		*			*			*		*					*		
Б				*			*			*			*					*		*		*	

Д — план оповіді “місіс Делловей”; В — план оповіді “місіс Воган”; Б — план оповіді “місіс Браун”; 0 — пролог; 1—22 — розділи роману, які мають назви відповідно до плану оповіді.

Реалізація основних сюжетних моментів у кожному із трьох планів оповіді зумовлює неминучість повторів. Проте саме повтори структурно ритмізують і гармонізують “Години”. Скажімо, у першому розділі Клариса Воган іде по квіти. Наприкінці наступного розділу місіс Вулф пише перший рядок свого майбутнього роману: “Місіс Делловей сказала, що купить квіти сама”. Цими ж словами, ніби зшиваючи розрізнені клаптики ковдри, починається розділ, в якому місіс Браун читає роман (подібний до цього прийом підхоплювання часто використовувала у своїх творах англійська письменниця). “Години” пересипані цитатами з “Місіс Делловей”. Слова “життя, Лондон, ця мить червня” місіс Браун та місіс Вулф повторюють як пароль, що відкриє можливість змінити їхнє життя: перша планує втечу від буденності й сім’ї, а друга домагається від чоловіка обіцянки повернутись до Лондона.

Фінал роману М.Каннінгема майже дослівно перегукується з романом “Місіс Делловей”. В.Вулф закінчувала його словами: “Це Клариса”, — сказав він [Пітер Волш]. Тому що *це була вона*” 18 (тут і далі курсив мій. — *Н.Л.*). Як зазначала одна з перших дослідниць творчості В.Вулф в Україні Н. Жлуктенко, англійська письменниця “між першою фразою роману і останньою” вмістила “шлях героїні від “місіс Делловей” до “Клариси”, тобто до самої себе”. Клариса Воган також проходить власний шлях самоідентифікації, який проте не можна назвати шляхом від соціальної ролі “господині прийому” до внутрішньої суті образу. Клариса Воган приходить до себе через усвідомлення втрати тієї частини власного “я”, яку звали “місіс Делловей”. В останніх словах “Годин” прочитується трансформоване закінчення роману В.Вулф: “*І це вона*, сама, Клариса, більше не місіс Делловей, тепер нікому так її називати. *Це вона* з іншою годиною перед собою”²⁰.

Роман М.Каннінгема орієнтований на елітарного читача, який органічно сприймає розвиток і трансформацію модерного дискурсу. Письменник розробляє теми, тип конфлікту і хронотопу, що становить основу “Місіс Делловей”. Можна стверджувати, що роман В.Вулф став робочою моделлю, яку М.Каннінгем відтворює в параметрах композиційної побудови “Годин”, послуговуючись принципами проектування одного образу на кількох персонажів, розробляючи окремі деталями та чергуючи плани оповіді. Крізь вишукане плетиво фрагментарної оповіді постають художньо-стильові стратегії модерного психологічного роману. Водночас відповідно до канонів постмодернізму, М.Каннінгем веде гру з читацьким очікуванням, насичує текст несподіваними поворотами сюжету й розв’язками, суголосними подекуди рівню масової літератури. Численні інтертекстуальні зв’язки між романом “Години” і творами Вулф змушують читача активно долучатися до процесу творчого сприйняття тексту. “Години” — це роман про роман, на сторінках якого пишеться, читається та проживається життя не лише персонажів твору англійської письменниці. М.Каннінгем замикає коло “письменник — персонаж — читач”, чутливо поєднавши практики модерного та постмодерного експерименту.

²⁰ *Cunningham M. The Hours. — P.226.*